

Tərənə İmamverdi qızı Hacıyeva ⁴²
DİL ŞÜURU PSIXOLİNGVİSTİK ANLAYIŞ KİMİ

Tədqiqatın aktuallığı. Dil və şüur əlaqələri hər zaman aktuallığını qoruyub saxlayan problemlərdədir. Nəzəri mahiyyət daşıması bu problemin hər zaman subyektiv elmi müddəalar toplusu kimi qalmasına imkan verir. Dil və şüur probleminin tərkib hissələrindən olan dil şüuru da müasir elmin aktual məsələlərindədir. Dil şüurunun dilin fəlsəfəsi, psixolingvistik və sosiolingvistik ilə əlaqəli anlayış olması ona müxtəlif ictimai elmlərin tədqiqat obyektini kimi yanaşılmasına imkan verir. Belə çoxistiqamətli təhlil imkanları son nəticədə "dil şüuru" termininin ilkin və həqiqi mənası ilə yanaşı, törəmə mənalarında da işlənməsinə səbəb olur. Məna şəxslənməsi dil şüurunun psixolingvistik anlayış kimi təqdim və təhlil edilmə aktuallığını artırır və problemin teoretik və praktik məsələləri əhatə etməsi faktı anlayış nəzəri və tətbiqi cəhətdən yanaşmanı zəruriləşdirir.

Tədqiqatın yeniliyi. Məqalədə dil şüuru anlayışı ilə dil və şüur anlayışlarının ümumi və fərqli xüsusiyyətləri iyerarxiik əsaslarla izah edilir. Dil şüurunun psixolingvistik anlayış kimi təfəkkür və nitq əlaqələri sayəsində, şüurun təfəkkürə, təfəkkürün düşüncəyə keçməsi ilə reallaşması, psixolingvistik səlahiyyətləri ilk dəfə bu tədqiqatda müəyyənləşdirilir, nəzəri aspektlərdən izah edilir, ehtiva etdiyi problem və məsələlər sistemli şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın metodu. Məqalə empirik, təsviri, analitik təhlil metodlarından istifadə etməklə aparılıb.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dil şüuru anlayışının nəzəri mənbəvi olan dil və şüur əlaqələrinin, dil şüuru anlayışının təzahür formalarının tədqiqatı tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir. Tədqiqatın məqsədi dil və şüur nəzəri mahiyyətinin, nitq və təfəkkür, düşüncə və nitq fəaliyyəti əlaqələrinin şərh, dil şüuru anlayışının elmi-nəzəri izahının verilməsi kimi vəzifələrin icrası ilə reallaşır.

Tədqiqatın nəticəsi. Dil şüuru dil və şüur əlaqələrinin öyrənilməsindən törənən anlayışdır. Dil şüuru ilk baxışda mentalinqvistik nəzəri məsələsi kimi anlaşılar. lakin onun dildən məqsədli istifadə mexanizmi olması problemin pragmatik mahiyyət kəsb etməsini və psixolingvistik anlayış olmasına ehtiyat verir. Psixolingvistik mentalinqvistik təbii bəlməsidir, deməli, dil şüuru da dilin təbii məsələsidir. Dil şüurunun psixolingvistik anlam kəsb etməsi onu nəzəriyyədən təbii məsələyə yönəldir. Dil şüurunun psixolingvistik mahiyyəti nitq və təfəkkür əlaqələrinin şərh ilə bərabər bağlıdır. Məlumdur ki, nitq dildən istifadə mexanizmində, təfəkkür isə şüurun təbii qüvvədir. Dil və şüur əlaqələri nə qədər ümumi və nəzəri məsələdirsə, dil şüuru da o qədər xüsusi, fərdi və tətbiqi problemdir. Dil şüurunun mahiyyətindən dildən istifadə mexanizmində, vəni nitqə əlamət, ad, hərəkət, emosiya və digərlərinin ifadəsi üçün nitq fəaliyyətində olan fərd və ya fərdlərin şüurunda dilin imkan verdiyi vasitələrin, verbal və qeyri-verbal vahidlərin müəbit uyğunlaşması dayanır. Nitq fəaliyyətində olan şəxs qənaunuyğun olaraq, şüurdan təfəkkürə, təfəkkürdən düşüncəyə keçir. Bu idraki prosesin lingvistik qarşılıqlı dil – nitq – nitq fəaliyyəti xətti üzrə gedir. Bu fəaliyyət xətti dil şüurunun həm də kommunikativ şüur kimi qəbul edilməsi üçün elmi əsaslar verir. Dil şüuru konstruktiv və fizioloji xüsusiyyətlərə malik olan təbii və psixolingvistik anlayışdır. Dil şüurunun konstruktiv xüsusiyyətləri anlayışa dil prizmasından baxılmasını, vəni dil vahidləri və strukturların insan təfəkküründə semantik kodlaşmasının öyrənilməsinə zəruriləşdirir, fizioloji xüsusiyyətləri isə dil şüuru anlayışını neyrolinqvistik və loqopediyanın da hədəfinə çevirir.

Əsas hissə. Dil və şüur əlaqələri həmişə yaşar elmi problemdir. Çünki şüura idealist, materialist və dialektik aspektlərdən yanaşma onun dil ilə əlaqələrinin fərqli prizmalardan şərh edilməsinə rəvac verir. Dil və şüur əlaqələrinin fərqli fəlsəfi aspektlərdən təhlili bu problemi daha çox nəzəri müstəvidə saxlamaqla bərabər, subyektiv mühakimə müddəalarına da çevirir. Problema nəzəri və tətbiqi, yaxud pragmatik prizmalardan yanaşma sayəsində dildən şüurlu istifadə mexanizmi şəklində təzahür edən dil şüuru kimi təbii məsələlər elmi reallığa çevrilir. Dildən şüurlu və məqsədli istifadə, yəni kommunikativ akt özündə lingvistik keyfiyyətlərlə yanaşı, məntiqi, psixoloji, sosial və kultural dəyərləri də birləşdirir. Sadalanan kompleks dəyərlər nitq fəaliyyətində olan şəxs və ya şəxslərin mental, psixoloji, kultural, ritorik imkanları müşahidə etməyə imkan verir. Dil və şüur kimi ümumi dəyərlərdən xüsusi məqsədlərlə istifadə mexanizmində dil və şüur imkan verdiyi keyfiyyətlərdən hansı tərz və üsullarda bəhrələnmə dil şüurunun psixolingvistik anlam kəsb etməsini sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil şüuru anlayışına sırf fəlsəfi aspektdən yanaşdıqda o, tautologiya təsiri bağışlayır. Anlayış psixolingvistik aspektdən dilin təbii məsələsi kimi şərh etdikdə həmin təsəvvirat aradan qalxır. Dil şüuru anlayışının elmi-nəzəri aspektlərinin dolğun şərh üçün ona təcürbi kompleks dəyərlər sistemi kimi yanaşmanın zəruriliyini qeyd edən tədqiqatlarda "dil şüuru anlayışının ümumi nəzəriyyəsinin yaradılması prosesinin dil nəzəriyyəsi, təsvir və təhlili ehtiva edən universal metod və üsullar, elmi prinsiplər kimi üç əsas istiqaməti əhatə etməsinin zəruriliyi qeyd edilir" (1). Problemi psixolingvistik anlayış kimi tədqiq edən digər bir tədqiqatda isə dil şüuru dil situasiyası kimi təqdim edilir (2). Görünür, dil şüuru dil situasiyası kontekstində şərh edən müəllif dil situasiyası dedikdə psixolingvistik səlahiyyətinə daxil olan nitq mühitini nəzərdə tutur. Psixologiyada şüura ictimai gerçəkliyin inikası kimi baxılması müəllifin elmi qənaətlərində həmin termindən istifadə edilməsinə rəvac verir. Tədqiqatın müəllifi dil şüurunun şərhində dilin nominativ funksiyasına əsaslandığına görə həmin anlayışın izahında ad, hərəkət və əlamətlərin assosiasiyasını, nitq fəaliyyətində proseslərin davamlı rabitəsini dil şüuru və dil situasiyası kimi səciyyələndirir. Nəticədə dil şüuru anlayışı psixolingvistik mahiyyətindən uzaqlaşaraq sırf mental səciyyə kəsb edir.

Dil şüurunun psixolingvistik predmeti kimi elmi izahı öncə, şüurun və dilin yığcam şəkildə fəlsəfi və lingvistik şərhlərinin verilməsinə ehtiyac yaradır.

Şüur obyektiv aləmin beyində inikasıdır. Şüurun sadə və yığcam tərifindən bəlli olur ki, o, mövcuddur, ideal təbiətə malikdir, mücərrəd anlayışdır, material və konkret anlayış deyil, reallığın dərk edilmə inikasıdır. Şüur keyfiyyət kimi ümumi səciyyəlidir, şüurdan istifadə təfəkkürə keçiddir və şüuru xüsusiləşdirən amildir. Şüurun yaranması barədə bioloji nəzəriyyəyə görə, o, bütün canlı orqanizmlərə xasdır. Təbiətdəki bütün canlılara verilən keyfiyyətdir, ifadə forması dildir. Şüurdan istifadə mexanizmi olan təfəkkür isə insani nəzəriyyənin müddəalarını təsdiqləyir. İnsan şüurdan istifadə etməklə cəmiyyətin müxtəlif sferalarını əhatə edən məişət, elmi, bədii, siyasi, ictimai və digər təfəkkür formalarını reallaşdırır. Digər canlılar isə şüurdan istifadə, yəni təfəkkür keyfiyyətindən məhrumdurlar.

Dil nədir? İkin tərifində dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olması göstərilir. Dil həm də ictimai hadisədir, milli-mənəvi dəyərdir. Nominativ funksiyası onu ümumiləşdirir, kommunikativ funksiyası isə xüsusiləşdirir. Klassik fəlsəfədə "dili real praktik şüur adlandırlar" (3, s.265). İnsan əhatə edən reallıqlar, gerçəkliklər şüurda inikas olunur və dil ilə səsləndirilir, yaxud yazılır. Deməli, ifadə etdiyindən fərqli olaraq, dil materiallıq kəsb edir, konkretir, sistemlər sistemidir və səviyyələrə bölünən vahidlərə malikdir. Bu səbəbdən dil mücərrəd konkretləşdirən şüur fəaliyyətidir. Verilən izahlardan görüldüyü kimi, şüur ümumbəşəri, dil isə millidir. Şüurdan istifadə təfəkkürü, dildən istifadə nitqi reallaşdırır. Deməli şüurun ifadə qarşılıqlı dil, təfəkkürün ifadə qarşılıqlı isə nitqdır. Təfəkkürün reallaşma mexanizmi isə düşüncə, nitqin reallaşma mexanizmi nitq aktı və fəaliyyətidir. Beləliklə, uyğunluq göstəriciləri üç qalxır. "Dil şüuru" terminindəki şüurun ifadə etdiyi məna nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır və məhz bu amil onun psixolingvistik anlayış kimi təqdim edilməsinə imkan verir. Belə olduğu halda, milli şüur, yaxud milli mental dəyər anlayışlarının hansı mənada işlənməsi maraqlı doğurur. Milli şüur və milli mental dəyər anlayışları dilin fəlsəfəsindən və kultural məsələlərdən irəli gəlir. Humboldtun məşhur "xalqın ruhu dilin ruhudur" qənaəti bu fikrin fəlsəfi və mentalinqvistik hökmüdür. Eyni zamanda dillərin topoloji təsnifi, sintaktik quruluşu dilin şüurun inikası olmasının lingvistik təsdiqidir. Eyni bir hökmün müxtəlif sistemli dillərdə özünəməxsus ifadə formalarına malik olması həmin qənaətin bariz nümunəsidir. Dilin fəlsəfi keyfiyyətinin təminatçısı olan məntiqi kateqoriyaların, cəmiyyət, keyfiyyət, məkan göstəricilərinin, temporallığın, tərzin, bitkinliyin ayrı-ayrı dillərdə fərqli ifadə formalarına malik olması da şüurun milli olmasının sübutudur. Şüurun ümumbəşəri mahiyyəti onun bioloji xüsusiyyətindən, canlılara xas ümumi keyfiyyət olmasından irəli gəlir. Görüldüyü kimi, şüur həm ümumbəşəri, həm də milli səciyyəli ola bilər. Bioloji xüsusiyyəti, fəlsəfi və məntiqi kateqoriyalar şüurun ümumbəşəriliyini təmin edir. Məntiqi kateqoriyaların qavranılması və kultural, etnik, sosial dəyərlərin təsiri ilə dildəki ifadə formaları şüuru milli səciyyəli edir və milli şüur, milli mental dəyərlər kimi ifadələrin yaranmasına rəvac verir. Bu səbəbdən ki, şüur və dil mexanizminin mükəmməliyi və mükəmməl olduğu qədər də mürəkkəbliyi dil və şüur əlaqələrinin öyrənilməsi üçün yeni integrativ və fənlərarası elm sahələrini yaranmasına rəvac verir. Şüur və dil haqqında verilən yığcam izahdan aydın olur ki, dil şüuru nəzəri və tətbiqi anlayışdır. Hər bir elmi anlayışın nəzəri əsaslara malik olması elmi zərurətdir. Dil şüurunun da nəzəri müddəaları dil və şüur əlaqələri əsasında təşəkkül tapır. Dil şüurunun təbii istiqaməti özünü kommunikativ şüur anlamında təsdiq edir. Müasir psixolingvistikə aktual problemi məhz kommunikativ şüurdur (4). Leontyevin şüur və dil əlaqələrini tədqiq edən "Psixolingvistik" əsərində gəldiyi qənaət bu fikri təsdiq edir: "Şüur fərdin qarşısında özünü də iştirak etdiyi mühit, vəziyyət, hərəkət haqqında tam mənzərə yaradan nəsnədir" (5, s.167). Dil şüurunun nəzəri aspekti ilə təcürbi əsaslara malik olması əsasları digər fənlərə əsaslanaraq tədqiqat obyektini kimi qəbul edilməsinə səbəb olur. Dil şüurunun nitq fəaliyyəti kimi konstruktiv və fizioloji xüsusiyyətlərə malik olması onu psixolingvistik ilə yanaşı, neyrolinqvistikə, koqnitiv lingvistikə, loqopediyanın obyektinə də edir. Elmi hədəf müstəqilliyi və problemin aktuallığı bir çox qərb ölkələrində nitq prosesi modelinin tərtibinə səbəb olub. Vilhelm Levitin, Volter Kinçin dil, nitq, təfəkkür mexanizminin funksionallığını tənzimləyən nitq prosesi modelləri bu istiqamətdə atılan ilk təcürbi addımlardandır. Həmin modellərdə verbal dil vahidləri ilə yanaşı, qeyri-verbal dil vahidləri də şüur daşıyıcısı kimi təqdim edilir. Bu istiqamətdə yaradılan nisbi klassik və müasir modellər lingvistik hadisə olan dillə mental sayılan şüurun sız əlaqələrinin müəyyən lingvistik və psixoloji amillərin təsiri ilə idarə edilə biləcəyini göstərir. Hazırda populyarlıq qazanmış neyrolinqvistik proqramlaşdırmalar da əsasən qeyri-verbal vahidlərə əsaslanmış həmin modellərlə əsaslanır. Nitq fəaliyyətinin Luriyanın araşdırmalarında rast gəldiyimiz kodlaşdırma və dekodlaşdırma alqoritmləri (6) nitqin təfəkkürdə yerləşməsi fikrini təsdiqləyir və neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın əsasını təşkil edir. Dil şüurunun əlaqəli olduğu neyrolinqvistik proqramlaşdırma model kimi qəbul edildiyi halda, təbii psixologiya və psixolingvistikənin problemi kimi də qəbul edilir. "Nitq, təfəkkür və əxlaq vahidini öyrədən neyrolinqvistik proqramlaşdırma həm də bir model kimi qəbul edilir və onun əhatə etdiyi istiqamətlər adında öz əksini tapır" (7, s.45). Dil şüurunun da özündə lingvistik, mental və kultural dəyərləri birləşdirməsi faktı onun müəyyən qədər neyrolinqvistik proqramlaşdırma ilə əlaqəli olmasına və qənaunuyğun olaraq, psixolingvistik anlam kəsb etməsinə dəlalət edir.

Yirmin illik tarixə malik olan dil şüuru psixolingvistik anlayış kimi geniş əhatə və nüfuz dairəsinə malikdir. Bu anlayışın nəzəri əsasları və təcürbi məsələlərinin yığcam izahı göstərir ki, dil şüurunun xüsusi kurs qismində tədrisi həllini gözləvən aktual məsələlərdədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Яковлев А. А. Лингвистическая основа общей теории языкового сознания. (cyberleninka.ru)
2. Цыбенова Ч. С. Языковое сознание в контексте исследования языковой ситуации. (cyberleninka.ru)
3. Рəcəбли Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, "Nurlan", 2003. 515 s.
4. Калашникова В. Я. Языковое сознание и принципы его исследования. <https://studfile.net/preview/3011919/page/45/>

⁴² Bakı mühəndislik Universiteti. tehaciyeva@beu.edu.az

5. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Москва, "Наука", 1999.
6. Лурья А.Р. Основные проблемы психолингвистики. Москва, Либроком, 2009. 256 с.
7. Hajiyeva T.I. Scientific status of psycho-linguistic programming and discoursology analysis of linguistic aspect. *Universidad Y Sociedad*, 14(5), 2022, 45-52. <https://rus.ucf.edu/cu/index.php/rus/article/view/5198>

Açar sözlər: *dil və şüur, mentalinqvistika, nitq və təfəkkür, dil şüuru, psixolingvistikası.*

Keywords: *language and consciousness, mentalinguistics, speech and thinking, language consciousness*

Ключевые слова: *язык и сознание, менталингвистика, речь и мышление, языковое сознание*

LANGUAGE CONSCIOUSNESS AS A PSYCHOLINGUISTIC UNDERSTANDING

SUMMARY

The fact that the language has nominative and communicative functions and is considered a social phenomenon necessitates an approach to this concept from different aspects. The fact that the language has different and rich functions requires its study in the unity of philosophical, social and other sciences. The scientific-theoretical and practical nature of the relationship between language and consciousness, the fact that language affects consciousness, or consciousness affects language, realizes the approach to language not only from a linguistic aspect but also from a philosophical perspective. For this reason, the systematic, scientific, detailed study of the relationship between language, which is a means of communication, and consciousness, which has a philosophical meaning, gave rise to the interdisciplinary field of mentalinguistics. Although the root and source of mentalinguistics is based on the linguistic schools of the 18th-19th centuries, it was able to be formed as an integrative science in the middle of the last century. The subject and object of research is language and consciousness, the study of speech and thinking relationships arising from the application of these concepts, the issues contained in mentalinguistics are very wide. The breadth of the sphere of influence led to the emergence of the direction and components of mentalinguistics. The direct subject of psycholinguistics, which is one of the main directions of mentalinguistics, is speech activity, speech and environment issues arising from speech and thinking relations. The main feature that distinguishes psycholinguistics from other areas of mentalinguistics is that it covers the issues of language and consciousness application. The concept of language awareness is one of the applied issues closely related to speech activity. Language awareness is one of the expressions used in a wide sense. In the social context, the expression "language awareness" expresses the attitude and attention to the national language, its functionality, or the use of foreign languages in public thinking. As a mentalinguistic term, it expresses the concept related to the relationship between language and consciousness, speech and thinking. It is not accidental that in modern psycholinguistic studies, a wide space is given to the scientific interpretation of the concept of language consciousness, which arises from the question of whether language affects consciousness or consciousness affects language, and which becomes a practical manifestation of the relations between speech and thinking.

ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ КАК ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ

Резюме

Язык обладает номинативными и коммуникативными функциями и считается социальным явлением, и эти факты обуславливают необходимость подхода к этому понятию с разных сторон. Тот факт, что язык имеет разнообразные функции, требует его изучения в единстве философских, социальных и других наук. Научно-теоретический и практический характер связи языка и сознания, тот факт, что язык влияет на сознание или сознание влияет на язык, реализует подход к языку не только с лингвистической стороны, но и с философской точки зрения. По этой причине систематическое, научное, детальное изучение взаимоотношений языка, являющегося средством общения, и сознания, имеющего философское значение, породило междисциплинарную область менталингвистики. Хотя корень и источник менталингвистики лежат в лингвистических школах XVIII-XIX веков, она смогла сформироваться как интегративная наука в середине прошлого века. Предметом и объектом исследования является язык и сознание, изучение речевых и мыслительных отношений, возникающих в результате применения этих понятий, вопросы, содержащиеся в менталингвистике, весьма широки. Широта сферы влияния привела к возникновению направлений и компонентов менталингвистики. Непосредственным предметом психолингвистики, которая является одним из основных направлений менталингвистики, являются речевая деятельность, вопросы речи и среды, возникающие из речевых и мыслительных связей. Основная особенность, отличающая психолингвистику от других направлений менталингвистики, состоит в том, что она охватывает вопросы применения языка и сознания. Понятие языкового сознания является одним из прикладных вопросов, тесно связанных с речевой деятельностью. Знание языка является одним из выражений, используемых в широком смысле. В социальном контексте выражение «знание языка» выражает отношение и внимание к национальному языку, его функциональности или использованию иностранных языков в общественном мышлении. Как менталингвистический термин он выражает понятие, связанное с соотношением языка и сознания, речи и мышления. В современных психолингвистических исследованиях широкое пространство отводится научной интерпретации понятия языкового сознания, которое возникает из вопроса о том, влияет ли язык на сознание или сознание влияет на язык, и которое становится практическим проявлением отношений между речью и мышлением.

Rəyçi: prof. T.H.Məmmədova